

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Beuó Elol.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>Seventy years of medieval archaeozoology in Hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospites or what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITOÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in Ottoman art of Balkan-origin jewellery found in Ottoman Hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból.	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective.</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhit	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefactes from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetései és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagygalamfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagygalamfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez <i>New data relating to the Arpadian-age larger dug-out structures</i>	369
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből <i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	385
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között <i>The Zemplín Cup between East and West</i>	397
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről <i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	417
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban <i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	439
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén <i>Struggles in the middle part of the realm</i>	455

PÁLOS HARANGOK

Sarbak Gábor

Az Ünnepeletnek a harangkutatásban elért eredményeihez szeretnénk a pálosok középkori világában fellelt, egy-két érdekesnek ítélt adalék erejéig csendesen hozzászólni,¹ vagyis a Magyar Királyságból indult remeték, szerzetesek kolostoraiban, templomaiban felcsendülő eszközökről emlékezünk meg annak tudatában, hogy a nagy erdélyi harang-corporus Egyházi haranghasználat című fejezetéhez legfeljebb egy-két pálos apróságot tudunk hozzátenni, egy-két részletet illetően tudunk „válaszolgatni”.²

Mit láthattak pálosaink a harangban? Korabeli írásaikból kiviláglik, hogy (1) a harangszó az Örök Király harsonája, amely a szükséges Istendicséretre és az Úr szőlőjének művelésére szólít,³ továbbá, (2) harangszó hallatán üdvös szokás elimádkozni egy *Ave Mariát* lehajtott fővel,⁴ végül (3) a harangszó jócselekedetekre indít másokat.⁵

Kiindulásként a Magyar Nemzeti Múzeumban 2021-ben rendezett *Pálosok* című kiállításra hivatkozunk, ahol a középkori pálos élet fennmaradt emlékei között a pilisi Szent Kereszt kolostorból származó kis, késő középkori harangnyelvet is lehetett látni.⁶ A katalógusban, a csatlakozó szócikkben rendre megtaláljuk a régiek haranghoz fűződő általános, ám inkább a szerzetesi körön kívüli elképzeléseit. Mostani, tisztelgő kis összeállításunkban annak igyekszünk utánajárni valamivel részletesebben, hogy maguk a pálos szerzők vajon mennyiben tartották említésre, lejegyzésre méltónak mindennapi életük menetének e régtől fogva meghatározó „segédeszközöket”? A harangok csendülése imának és munkának szabott határt, indította és befejezte a kolostorban és környékén a napi tevékenységek sorát. És hogy mikor is kellett kongatni, ahhoz a középkor végére

A szerző irodalomtörténész, kodikológus, a HUN-REN OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport vezetője (sg@hcb.hu).

¹ A harangok *signum*, jel(adó) volta mellett a ténylegesen csendes és csak a legszükségesebbekre szorító társas érintkezést a szerzetesi jelbeszéd segítségével tudták megvalósítani, ennek a különféle kéztartással és az ujjak alakításával elsajátítható jeleit Gyöngyösi Gergely röviden taglalja az általa sajtó alá rendezett és magyarázataival ellátott rendi alkotmányban, a *Declarationes constitutionum*ban (1520 körül), amikor kitér azokra a helyzetekre, amikor „signis vel verbis Latinis, si scit” lehet a másik tudtára adni valamit (GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XXXVII, *De silentio ab omnibus fratribus nostris communiter observando*); a feltételes latin tudásra utalás árulkodó lehet az erőteljes anyanyelvhasználat mellett. A szerzetesi jelbeszédéről lásd ugyanebben a rubrikában a valamit „signis petere” kitételhez fűzött magyarázatot a „c” pontban.

² BENKÓ 2002, 70–76.

³ „Constat autem, quod pugil pugnaturus mature festinat, sic etiam orare volentes, postquam audierint sonum campane pro officio pulsantis, statim surgant et cogitent, quod tale signum sit tuba regis eterni, quod incitat ad laudes debitas persolvendum et laborandum in vinea Domini Sabbaoth.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica (81), *De levi culpa*, b. – Tanulságos: GEBHARD 1989.

⁴ Ezért negyven nap búcsút engedélyezett XXI. János pápa: „dominus Ioannes XXI concessit quadraginta dierum indulgentias caput inclinanti ... dicentibus *Ave Maria*, quando pulsatur.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XXXV, *De genuflexionibus*, b. – Mivel Gyöngyösi 1513 és 1520 között a pálosok római kolostorának volt a perjele, feltehetően az Itáliában feltűnt, tehát az Isten Anyjához intézett *oratio*val kiegészített és gyorsan népszerűvé vált imádságot ismerhette meg. Esetleg nem zárható ki, hogy a pálosok a 16. század derekára már a ma ismert terjedelmében imádkozhatták az Üdvözlégyet, amit hivatalosan csak V. Piusz pápa vett fel 1568-ban a római breviáriumba; lásd STÖGER *et al.* 1988.

⁵ Az előjáró és a hitszónok legyen olyan mint a jócselekedetekre indító harangszó: „campana pulsans, que alios invitat ad opera bona, et ipsa se consumit”, GYÖNGYÖSI, *Epitoma*, c. XXXV, *De defectibus predicantium cum exhortatione, ut luceant omnibus*, [f. 60r].

⁶ *Pálosok* 2022, 75, (31.1. sz.; Pető Zsuzsa tárgyleírása hivatkozással Patay Pálra és az Ünnepeletre).

már a napórák⁷ mellett egyre komolyabb szerepet kell tulajdonítanunk a pontosan járó *horologium bonum*nak.⁸

Nem hallgathatjuk el, hogy a harang mellett ugyanebben a szerepben feltűnik a *cymbalum* is, ami hangszerként „réz- vagy cintányér” lehetett,⁹ és amelynek fával vagy valamely fémmel történő megütése a kolostorban jól hallható hangot eredményezett. Ennek hangjára a külön cellákban lakók összegyűlnek zsoltározásra vagy éppen a Szentírás felolvasására.¹⁰

A szerzetesi mindennapokban alapvetően kétféle harangról beszélhetünk, amelyek nemcsak méretükben, hanem szerepükben is különböznek: a templomi, nagy harangokról és a (többnyire) belső térben (a kolostorban vagy a templomban) használt kisebbekről, a csengőkről vagy csengettyűkről. Területünkön szokásos elnevezés szerint a nagyobbik a *campana*, a kisebbik a *campanula*.¹¹ Nem elhanyagolható szempont, hogy a középkori ember még értette a különbözőképpen megszólaló harangok nyelvét azaz mondandóját; a hangzásnak, a kongatás ritmusának könnyen felfogható üzenete volt.¹² Pálos forrásból a harangozás aprólékos „kivitelezésének” mikéntjére vonatkozó adat nem nagyon várható, az élő gyakorlat a részletezést fölöslegessé tette.¹³ Alábbi szemezgetésünkben a teljesség igénye nélkül kívánjuk bemutatni a pálos forrásokban fellelhető haranggal kapcsolatos adatokat.

A középkor második felében, a már megerősödött pálos rend programadó és népszerű írásának tekinthető Szent Jeromosnak Remete Szent Pálról írt *Vitája*.¹⁴ Ebben csengettyűre is lelünk, ami e „hangszer” mint jeladó általános elterjedtségére utal, amelyik képes pontosan kifejezni az úton közeledő használójának társadalmi kilétét, jelen esetben vándorló remete voltát. Remete Szent Antalra a zarándokbotjára erősített csengettyű hangja már távolabbról is felhívta a figyelmet.¹⁵

Gyöngyösi Gergely a 16. század tízes és húszas éveinek meghatározó pálos személyisége, vezetője volt. *Directorium* című, Rómában megjelentetett írásában a 14. fejezet, a *Regula sacristarum* taglalja a sekrestyés feladatait: ő tartozik felelősséggel a templomért, belső berendezésének rendjéért, valamint a világitásért. E fejezet második része szól a harangozásról, ezt iktatjuk ide latinul és magyarul.¹⁶

Secundo circa pulsationes

Ipsi debent pulsare ad orationes communes et horas canonicas, videlicet matutinas, vespervas, primam, tertiam, sextam, nonam, completorium et vigiliis

Másodszer: a harangozásról

Nekik kell harangozniuk a közös imádságra és a kánoni órákra, azaz a *matutinumra*,¹⁷ vecsernyére, *primára*, *tertiára*, *sextára*, *nonára*, a *completoriumra*¹⁸ és

⁷ Lásd a pogányszentpéteri kolostor csontból, valahol német földön készült hordozható napóráját: *Pálosok* 2022, 176–177, (6.1. sz.; Száraz Csilla tárgyleírása).

⁸ GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. XIV, *Secundo circa pulsationes*, [f. 29r–v].

⁹ Lásd a '*cymbalum*' címszót: MKLSz I, 1991, 460–461. – Ugyanitt a '*campana*' címszóban (p. 24.) a harangok és a csengettyűk mint kis, mondhatni 'kézi harangok' túlnyomórészt liturgikus szövegek környezetben fordulnak elő, ami teljesen érthető.

¹⁰ „Manent seiuncti cellulis, tamen pulsante campana seu cimballo in commune fit concursus, psalmi resonant, lectiones frequentantur Scripturarum.” GYÖNGYÖSI, *Decalogus*, *Sermo IV*, p. 71.

¹¹ A *nola* és a *tintinnabulum* név ritkábban fordul elő, pálos forrásban még nem bukkantunk rá.

¹² A hatalmaskodások mint a harangok félreverésének oka, lásd BENKÓ 2002, 77. Mára ebből talán csak a harangok bajra figyelmeztető félreverése maradt meg, már ahol megmaradt.

¹³ Ezt alátámasztja, hogy a váradi káptalan statútuma szerint a szolozsmára szólító harangozás módja a harangozók számára közismert volt: „pulsatoribus est satis notum”, (BENKÓ 2002, 72, BUNYITAY 1886, 95-re hivatkozással).

¹⁴ Magyar fordítása: ADAMIK 1991, 42–51. – Remete Szent Pál ikonográfiájához lásd WEIGERT, 1973.

¹⁵ A pálos Hadnagy Bálint 1511-ben kiadott könyve (*Vita divi Pauli primi heremite...*) metszetét lásd BENKÓ 2002, 71.

¹⁶ Bellus Ibholya fordítását helyenként átalakítottuk, lásd https://www.fragmenta.oszk.hu/docs/gyongyosi_epit_dir_lhg.pdf.

¹⁷ A *matutinumra* harangozás a sekrestyés, azaz a *sacrista* feladata volt, lásd GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*, c. 92., p. 190., erre hivatkozik BENKÓ 2002, 70–71. – Ő is ébresztette (vagy legalábbis felszólította) a szerzeteseket

mortuorum, ita tamen, quod ad matutinas et vespervas bis pulsant, primus pulsus sit brevis, secundus vero tam longus, ut a principio illius possint convenire fratres de omni loco, in quocunque fuerint in domo, ad ecclesiam et tunc statim debent terminare, cum venerint omnes. Spacium vero, quod est inter duo signa, debet esse tam prolixum, ut de necessitate camere valeant se absolvere fratres. In pulsatione vero aliarum horarum plus vel minus pausent, habendo respectum ad hoc, utrum fratres cito vel tarde possint venire ex horto, nanque tardius venitur, quam ex refectorio vel cellis. Ad completorium semper tali hora pulsant, ut fratres postea habeant tempus opportunum ad contemplantum et orandum, antequam quiescant. De modo pulsandi contra auram vel pro funeribus potest observari modus patrie. Hora pulsandi ad matutinas ut communiter est undecima ante medium noctis, ad alias autem horas datur informatio ex Constitutionibus. Aliter enim pulsari docent in diebus ieiuniorum et dum carnes ac lacticinia comedimus. Debent autem esse valde solliciti circa pulsationes tempore et modo suo faciendas. Et, ut hoc competentius fieri possit, habeant horologium bonum et rectum ac excitatorium bonum et rectificatum. Ipsi advertant etiam ad pulsationes pusillas prandiorum, scilicet et cenarum atque collationum, ut servitores sic moderent tempus, ne impediunt eos in temporibus horarum canonicarum. Nam non congrueret simul et semel pulsare ad vespervas et cenam et sic de aliis. Si pluribus vel magnis campanis foret pulsandum, ut ex tunc fratres, clerici vel laici aut alii debent adiuvere sacristam, quoniam solus non est sufficiens ad omnia.

a halotti virrasztásra, mégpedig úgy, hogy *matutinum*ra és vecsernyére kétszer harangozzanak, az első rövid legyen, a második pedig olyan sokáig tartson, hogy a harangozás kezdetétől mindenhol össze tudjanak gyűlni a testvérek a templomban, bárhol is legyenek a házban, és a harangozást azonnal be kell fejezni, mihelyst mindenki megérkezett. A két harangozás közötti időköznek olyan hosszúnak kell lennie, hogy szobai elfoglaltságuktól is meg tudjanak szabadulni. A többi órára való harangozás közben több vagy kevesebb szünetet iktassanak be arra való tekintettel, hogy a testvérek milyen gyorsan vagy lassan tudnak ideérni a kertből; onnan ugyanis később érnek be mint a *refectorium*ból vagy a *cellá*-juktól. A *completorium*ra mindig egy olyan órában harangozzanak, hogy a testvéreknek azután legyen elég idejük az elmélkedésre és az imádságra, mielőtt elnyugodnának. A vihar elleni vagy a temetéskor való harangozásban a hazai szokást meg lehet tartani. *Matutinum*ra általában éjfél előtt tizenegy órakor szól a harang, más imaórákkal kapcsolatban pedig a rendi konstitúciók¹⁹ adnak tájékoztatást. Ezek szerint másképpen kell harangozni a böjti napokon, és másképp, amikor húst és tejes ételeket fogyasztunk. Kötelesek nagy gonddal ügyelni arra, hogy a megfelelő időben és módon harangozzanak. És hogy ez minél pontosabban történhessék, legyen egy jó és pontos órájuk, meg egy jó és helyesen beállított ébresztőjük.²⁰ Figyeljenek a reggeli étkezéshez,²¹ az ebédhez és a *collatio*-hoz²² szólító kis harangozásra, hogy a felszolgálók úgy oszthassák be idejüket, hogy ez ne akadályozza őket a zsolozsma idején. Nem való ugyanis hasonlóan és csak egyszer harangozni vecsernyére, ebédre és más alkalmakra. Ha egyszerre kell több vagy nagy harangot megkondítani, akkor a testvéreknek, azaz a klerikusoknak vagy a laikusoknak vagy másoknak is kötelességük segíteni a sekrestyésnek, hiszen egymaga nem képes mindent ellátni.

a *matutinum*ra: „mox omnes per sacristam excitati vel saltem commoniti, somno excusso modeste consurgunt stantesque sanctum illum constituunt chorum statimque attollentes manus, sacros decantant imnos.” GYÖNGYÖSI, *Epitoma*, c. XXIX, *Commendatur exercitium fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite*, [f. 54r].

¹⁸ A *completorium*ra harangozást Gyöngyösi *signum*nak, mintegy jel(zés)nek nevezi a régi hagyomány szerint, lásd GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*, c. 17., p. 54., erre hivatkozik BENKŐ 2002, 70.

¹⁹ Lásd GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, *De accusatione, correctione et reprehensione culparum ac exhortatione subditorum*, h.

²⁰ Mint „ébresztő szerkezet” lásd az *excitatorium* címszót: MKLSz III, 1992, 391–392.

²¹ Kolostori harangszó hívott a reggelihez, amit asztali áldás vezetett be: „Atque postea, dum pulsatum fuerit ad prandium et totus conventus ad benedictionem mense steterit,” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LXIII, *De modo professionis faciente tam a fratribus presbyteris, quam conversis*, a.

²² Nem biztos, hogy minden kolostorban lehetett válogatni bor és sör között: „Semel bibere consueverunt fratres, postquam pulsatum fuerit ad collationem, sive vinum, sive cervisiam.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XLII, *Quando fratres ad mensam sedent, qualiter comedere debeant*, k. Csak remélni lehet, hogy volt választási lehetőségük a pálosoknak az Ünnepeknél mosolyogva említett esetben: „a szerzetesek ihattak valamit – már ha egyáltalán volt mit inniuk” (BENKŐ 2002, 70 [382. lapalji jegyzet.]).

Kinek és mikor volt tehát feladata a kolostorban a harangozás? A válasz egyszerű, a sekrestyésnek, azaz a *sacristának* kellett felügyelni a pálos forrásokban ezen a néven csak egy alkalommal említett *campanistát*²³ (vagy másutt *campanatort*), aki a nagyobb harangokat a templomtoronyban és a kolostori kisebbeket, belső csengőket kezelte, valamint a harangszíj állapotára is neki kellett figyelnie.²⁴ Ugyancsak a sekrestyés gondoskodott a megfelelő segítőkről, ha egyszerre több harangot kellett kongatni, mert egyedül nem képes mindenre, olvashattuk fentebb e bölcs megállapítást.

A szoros értelemben vett liturgikus haranghasználat mindenekelőtt a szentmise és a zsolozsma kereteiben vizsgálándó, ám hogy a különféle alkalmakkor hogyan, mi módon kellett eltérően harangozni vagy a csengőt rázni: erről, mivel számukra teljesen magától értetődő, elődeiktől öröklött gyakorlat volt, hallgatnak a pálos írások.

A 16. század második évtizedében Gyöngyösi Gergely által szintén Rómában nyomtatásban kiadott rendi szabályzat, a *Declarationes constitutionum...* részletekbe menő pontossággal mutatja be a rendi hierarchia tagozódását, mintegy a korábban (és ugyanott) megjelentett vezetői segédletek (*Epitoma, Directorium*) megkoronázásaként. A konstitúció általánosságban fogalmaz, amikor azt olvashatjuk, hogy a testvéreknek a harang szavára kell a templomba menniük, mind a nappali, mind pedig az éjszakai imaórák elvégzéséhez,²⁵ valamint kezelni kellett a kis órákra felszólító és az étkezések utáni harangozást a kolostorban, kis haranggal.²⁶

A mise közbeni csengettyűhasználatról kevés szó esik, mindenesetre, akikre ez a feladat hárult, azoknak fel kellett állniuk a harangozáshoz.²⁷

A novíciusok beöltözésekor²⁸ is harangszó kísérte szinte minden egyes állomását e folyamatnak: harangszó után vonultak a templomba, ahol az előljáró különféle kérdésekkel szólította meg a novíciust a teljes közösség jelenlétében.²⁹

Az előljáró évenként kötelező kolostorlátogatásának (*visitatio*) hivatalos programját ugyancsak harangszó jelezte, amikor a testvérek a *matutinum* után a káptalanteremben összegyűltek.

Az évenkénti káptalani gyűléseken rendi választások előtti napon az általános perjel (*prior generalis*) szintén a harang szavával hívta össze a *domus diffinitoriába* a választókat: „hora cum sono campane signata”.³⁰ Ugyanezen alkalmakkor az egyes tisztségviselőket vagy írásban hívták, vagy a megszokott harangszóval, de inkább csengettyűvel idézték meg.³¹ A gyűlés második napján a mise végeztével a harangszó jelére mentek át a gyűlésterembe, az általános perjel pedig a *diffinitor* testvérekkel együtt a harmadik harangszóra vonult át.³²

Befejezésként meg kell említeni, hogy *interdictum*³³ idején nem szólhattak a harangok a szerzetesi egyházakban és kolostorokban sem, ahol ilyenkor csukott ajtók mellett, nem fennhangon,

²³ Lásd GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. II, *Norma socii prioris generalis*, [f. 7v].

²⁴ Az elhasználdott harangszíjat ugyancsak neki kellett beszereznie: „lora pro campanis” vásárolni, GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. XIV, *Secundo circa pulsationes*.

²⁵ „Sic et ipsi fratres audito pulsu ad horas diurnas et nocturnas iterum atque iterum redeant ad ecclesiam”. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, h, (lásd 19. lapalji jegyzet).

²⁶ „modo sollicitant pulsantem ad horas, quasi transierit hora comedendi.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XLII, e.

²⁷ „debuerint surgere ad pulsandum,” GYÖNGYÖSI, *Directorium*, c. VIII, *Primo circa chorum*.

²⁸ „Cum autem novicius debet indui...” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LII, nn.

²⁹ „Sequenti vero die post fratribus in ecclesiam post signum campane congregatis sic alloquitur prelatu ipsum noviciu: (Chare fili,...)” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica LXIII, a.

³⁰ GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica I, *De idoneitate et sufficientia discretorum et fratrum ipsos eligentium*.

³¹ „consueto signo campane” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica VI, g.

³² GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica XIII, b, (lásd 19. lapalji jegyzet).

³³ Említi: BENKŐ 2002, 74.

a kiközösítettek kizárásával és harangszó nélkül lehetett csak a szent cselekményeket végezni.³⁴ És a középkor végén csend honolt még a pálosoknál is, amikor harangjaik Nagycsütörtökön ellátogattak Rómába.³⁵

IRODALOM

- ADAMIK 1991 JEROMOS, Szent: Szent Pálnak, az első remetének élete. In: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni.” A keresztény életről, irodalomról és tudományról. Ford., szerk. és az utószót írta: Adamik Tamás. Harmonia Mundi Könyvek. Budapest 1991, 42–51.
- BÁLINT 1989 BÁLINT Sándor: *Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest 1989³.
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi.* Budapest – Kolozsvár 2002.
- BUNYITAY 1886 BUNYITAY Vince: *A váradi káptalan legrégibb statutumai.* Nagyvárad 1886.
- GEBHARD 1989 GEHBARD, T.: Art. ‘Glocke’. In: *Marienlexikon.* Hrsg.: Bäumer, Remigius – Scheffczyk, Leo. Regensburg 1989, Bd. II, 651–655.
- GYÖNGYÖSI, *Directorium* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium.* Roma ca. 1514–1520. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 191.)
- GYÖNGYÖSI, *Decalogus* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyies, priorem sancti Stephani Rotundi in Urbe et correctus per reverendum patrem fratrem Silvestrum sacri palatii magistrum.* Rome 1516 Antonius de Asula. Reprint der Originalausgabe von 1516. Mit einem Vorwort von Stanisław Świdziński. Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae 2, Fontes 8. Coesfeld 2008.
- GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte.* Roma ca. 1520. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 193.)
- GYÖNGYÖSI, *Epitoma* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula itemque defectus defectuumque antidota describuntur.* Roma ca. 1514–1516. (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, RMK III. 192.)
- GYÖNGYÖSI, *Inventarium* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum sancti Pauli primi heremite.* (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, Cod. Lat. 115 [Liber viridis], f. 1–89.)

³⁴ A megszorításokat (jó szokás szerint) ki kell egészíteni a kivételekkel: nagy ünnepeken bizonyos feltételek mellett lehetett harangozni is, lásd Gyöngyösi Gergelynek a megfelelő egyházi jogi hivatkozásokkal ellátott magyarázatát, GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum*, Rubrica I, k, (lásd 30. lapalji jegyzet).

³⁵ Lásd a nagycsütörtöki néphagyományok között: BÁLINT 1989, 209.

- GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum* GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaе*. Ed.: Hervay, Franciscus L. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, s. n. XI. Budapest 1988.
- MKLSZ *Magyarországi Középkori Latinság Szótára / Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Kiadásra előkészítette Boronkai Iván. Vol. I–. Budapest 1987–.
- Pálosok* 2022 *Pálosok*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Pető Zsuzsa, a szakmai leírásokat gondozta és az egyes részek bevezető szövegeit írta Bojtos Anita és Pető Zsuzsa. Budapest 2022. – *Pauline Fathers*. Exhibition Catalogue. Ed.: Pető, Zsuzsa. Budapest 2022.
- STÖGER *et al.* 1988 STÖGER, A. – DÜNNINGER, H. – WIERTS, P. – MADEY, J. – LIPPHARDT, W. – MAAS-EWERD, T. – BAUMEISTER F.: Art. 'Ave Maria'. In: *Marienlexikon*. Hrsg.: Bäumer, Remigius – Scheffczyk, Leo. Regensburg 1988, Bd. I, 309–317.
- WEIGERT 1973 WEIGERT, C.: Paulus von Theben der erste Eremit. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg.: Braunfels. W. Freiburg 1973, Bd. 8, Sp. 149–151.

BELLS IN THE PAULINE ORDER

Gábor Sarbak

Starting out from the bell researches of the scholar celebrated in this volume, the study presents, on the basis of official, i.e. normative, late medieval texts of the Order of St. Paul the First Hermit, which was founded in Hungary, the role of bells in monasteries, as well as the use of bells in the regulation of liturgical life. A key source for the study is the section on bell-ringing in the *Directorium* (second decade of the 16th century), the manual for the Order's leadership published in Rome by Gergely Gyöngyösi when he was head of the Order. This section is featured in the study, in Latin and in Hungarian translation.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLINGUA

